

УДК 94(37)(092)

DOI: 10.24919/2312-2595.5/47.217812

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (romaha94romaha@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7409-0860>

Бібліографічний опис статті: Тарнавський, Р. (2020). Марк Ліціній Красс та перший тріумвірат. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 5/47, 15–25. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.5/47.217812>.

**МАРК ЛІЦІНІЙ КРАСС
ТА ПЕРШИЙ ТРІУМВІРАТ**

Анотація. Метою дослідження є проаналізувати діяльність Марка Ліцінія Красса як тріумвіра та наслідки його участі у тріумвіраті. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму і наукової об'єктивності, загальнонаукових та спеціальних історичних методах: аналізу, синтезу, проблемно-хронологічному і методі історичної реконструкції. **Наукова новизна:** у статті вперше в українській історіографії розглянуто діяльність Марка Ліцінія Красса як тріумвіра та його здобутки від участі у тріумвіраті. З'ясовано, що підтримка Цезаря і Помпея допомогла Крассу вдруге досягти консулату і отримати в управління провінцію Сирію, що стало кульмінацією його політичної та військової кар'єри. **Висновки.** Політичне становище Красса з утворенням тріумвірату зміцнилося, однак його політичні дивіденди на перших порах були скромнішими у порівнянні з тим, що здобули Цезар та Помпей. Це призвело до загострення суперечностей між ним та іншими членами тріумвірату. Владнати розбіжності і відновити єдність вдалося на зустрічі тріумвірів у місті Лукка у 56 р. до н. е., після якої союз Цезаря, Помпея та

© Роман Тарнавський, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

Красса став очевидним для всіх. Красс отримав запевнення щодо підтримки усіх своїх бажань, і зумів реалізувати усе намічене, як й інші члени тріумвірату. Саме участь у союзі із Цезарем та Помпеем та їхня підтримка дали змогу Крассові досягнути другого консулату, отримати в управління провінцію Сирія та організувати похід проти парфянського царства.

Ключові слова: Красс; перший тріумвірат; Помпей; Цезар.

Roman TARNAVSKIY

Postgraduate Student, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (romaha94romaha@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7409-0860>

To cite this article: Tarnavskiy, R. (2020). Mark Litsinii Crass ta pershyi triumvirat [Marcus Licinius Crassus and the first triumvirate]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 5/47, 15–25.* doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.5/47.217812> [in Ukrainian].

MARCUS LICINIUS CRASSUS AND THE FIRST TRIUMVIRATE

Summary. *The article deals with the activities of Marcus Licinius Crassus as a triumvir and the consequences of his participation in the triumvirate. The methodology of the study is based on the principles of historicism and scientific objectivity, general scientific and special historical methods: analysis, synthesis, problem-chronological and the method of historical reconstruction. The scientific novelty is that for the first time in the Ukrainian historiography the article considers the activity of Marcus Licinius Crassus as a triumvir and his achievements of his participation in the triumvirate. With Caesar and Pompey's support Crassus reached the consulate for the second time taking control of the province of Syria, which was the culmination of his political and military career. The conclusions are as follows. Crassus' political position was strengthened with the foundation of the triumvirate, but his political dividends were initially the most modest compared to those received by Caesar and Pompey. This exacerbated the contradictions*

between him and the other members of the triumvirate. The triumvirs managed to settle disputes and restore unity at a conference at Lucca in 56 BC, after which the alliance of Caesar, Pompey and Crassus became obvious to all. Crassus received assurances of support for the fulfillment of all his desires and was able to implement everything planned, as well as the other members of the triumvirate. It was Crassus' participation in an alliance with Caesar and Pompey and their support that allowed Crassus to achieve a second consulate, to gain control of the province of Syria and organize a military campaign against the Parthian kingdom.

Key words: *Crassus; the first triumvirate; Pompey; Caesar.*

Постановка проблеми. У першому столітті до н. е. Римська Республіка пережила багато потрясінь. По суті, вирішувалося питання: яким саме шляхом піде подальша еволюція античної цивілізації. Очевидно, логіка історичного розвитку спрямовувала Рим у напрямку одноосібної влади. Проте цей процес був дуже болісним, адже від часів вигнання Тарквінія Гордого у Римі сформувалося вкрай негативне ставлення до царської влади. Одним з важливих моментів політичного процесу у I ст. до н. е. став так званий Перший тріумвірат. Укладена між Цезарем, Помпеем та Крассом угода не лише визначила політичну долю цих трьох видатних військових та політичних діячів, але й мала суттєвий вплив на подальший розвиток Стародавнього Риму, особливо його політичної системи. Достатньо сказати, що оформлення влади у формі тріумвірату було використано у Римі згодом Октавіаном, Антонієм та Лепідом. Щодо оформлення влади цими тріумвірами було висловлено думку про те, що «влада тріумвірів була значною мірою схожою з владою Сулли... найбільшою відмінністю було те, що для прийняття рішення потрібно було шукати консенсус» (Petrechko, 2013, p. 125). На нашу думку, ці твердження цілком справедливі і для Першого тріумвірату.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що проблема Першого тріумвірату була предметом наукового зацікавлення сучасних дослідників. У 1932 р. була опублікована стаття Генрі Сандерса: «Так званий Перший тріумвірат». У висновках дослідник підкреслює: «реальним предметом цього розгляду є знання чи незнання Ціцероном таємного союзу Помпея, Красса та Цезаря, існування якого від часу консульських виборів 60 р.

до н. е. є загальноприйнятим» (Sanders, 1932, p. 58). У 1973 р. було опубліковано дослідження Томаса Мітчелла: «Цицерон, Помпей та початок Першого тріумвірату». На думку автора, формування коаліції, яка правила Римом у 59 р. до н. е., сповістило кінець республіканізму (Mitchell, 1973, p. 21). Серед іншого, автор аналізує взаємини між Цицероном та Помпеем, висловлює цікаві міркування щодо прихильності знаменитого оратора до Помпея (Mitchell, 1973, p. 24). У статті Г. Стентона і Б. Маршала «Коаліція Помпея та Красса 60–59 рр. до н. е.» автори стверджують, що термін «Перший тріумвірат» є некоректним, бо це був неофіційний союз між Помпеем і Крассом, які задля просування своїх інтересів використали Цезаря (Stanton & Marshall, 1975, p. 205). У 2016 р. присвячену Першому тріумвірату статтю опублікував А. Коваль. Дослідник присвятив увагу процесу його утворення та початковому етапу діяльності. На його думку: «Оформлення політичної угоди Помпея, Цезаря і Красса, відомої як перший тріумвірат, відбувалося поетапно» (Коваль, 2016, с. 175). Проте здебільшого питання Першого тріумвірату розглядається у ширшому контексті кризи Римської Республіки I ст. до н. е. При цьому, серед дослідників немає єдиної думки щодо того, хто був ініціатором та хто з тріумвірів відігравав роль лідера у цьому союзі трьох найвпливовіших римських політичних діячів того часу. Щодо ролі та місця у першому тріумвіраті Красса, то вони аналізуються здебільшого побіжно, у спеціальних роботах, присвячених безпосередньо постаті Марка Ліцінія Красса. Зокрема, Мацей Пієгдонь, аналізуючи наміри членів Першого тріумвірату, зазначає: «кожен з учасників розраховував, що попри укладену угоду йому вдасться реалізувати власні вимоги» (Piegdón, 2011, s. 142). В українській історіографії ця проблема як окрема тема дослідження не розглядалася.

Метою статті є проаналізувати діяльність Марка Ліцінія Красса як тріумвіра та його здобутки від участі у тріумвіраті.

Виклад основного матеріалу. У сучасній історіографії немає єдиної думки щодо того, коли саме було укладено союз між Цезарем, Помпеем та Крассом. Фактично існує п'ять підходів до відповіді на це питання, що спираються на більш чи менш обґрунтовані аргументи, які стисло наводить Генрі Сандерс, звертаючи також увагу на проблему таємності першого тріумвірату

(Sanders, 1932, pp. 56–58). Поставити крапку у цьому питанні не видається можливим, але з великою долею ймовірності можна говорити, що союз сформувався у 60 р. до н. е. На думку С. Утченко, точне датування заснування першого тріумвірату неможливе, бо він складався поступово і таємно. Свідчення єдиного сучасника тих подій Цицерона з огляду на їхню лапідарність нічого не роз'яснюють (Утченко, 1976, с. 92). Дослідник пропонує концентрувати увагу не на датуванні укладання цього союзу, а на причинах, що його зумовили та на його історичному значенні (Утченко, 1986, с. 170).

Утворення першого тріумвірату було визначене логікою попередньої політичної боротьби у Стародавньому Римі. У 62 р. до н. е. Помпей Великий прибув із відданим йому військом у Брундізій. На радість сенаторам він це військо одразу ж розпустив, але не дочекався позитивної реакції на своє прохання, щодо наділення його ветеранів державною землею. З огляду на це Помпей шукає союзників, які допомогли б реалізувати його задуми. Союзниками Помпея стали Гай Юлій Цезар та Марк Ліціній Красс. Для Цезаря цей союз також був запорукою досягнення політичних амбіцій, зокрема отримання посади консула на 59 р. до н. е. Що ж до Помпея, то перед ним передовсім стояла проблема затвердження зроблених ним розпоряджень на Сході. Отже, для усіх трьох згаданих діячів пріоритетними були питання політики, які вони не могли реалізувати самостійно, але сподівалися на це за підтримки один одного. При цьому, ініціатором утворення першого тріумвірату був Цезар. За словами Плутарха, повернувшись з провінції, Цезар бачив, що Красс і Помпей не ладнають між собою. Він розумів, що без їх підтримки не зможе досягти своїх планів, але якщо звернеться за нею до одного, то може наразитися на ворожість від іншого. Тому Цезар вирішив домогтися їх примирення (Plut. Crass. 14.1). З цим трактуванням подій погоджується Томас Мітчелл, який вважає, що Красс і Помпей, мабуть, не змирилися до кінця 60 р. до н. е. і що саме Цезар був тим діячем, який працював над їх примиренням (Mitchell, 1973, p. 21).

Говорячи про мотивацію Красса щодо приєднання до союзу із Помпеем та Цезарем, потрібно звернути увагу на два моменти: 1 – що він міг отримати від цього союзу, і 2 – яким був його вклад у цей союз. Красс був досить здібним воєначальником,

умів твердою рукою підтримувати залізну дисципліну у своєму війську. Зокрема, щоб змусити свою армію підкорятися своїм наказам під час війни в Італії зі Спартаком, Красс покарав армію децимацією (Petrechko, 2018, p. 80). Особливо потрібно підкреслити те, що ця децимація суперечила букві закону, але Красс жодного покарання за свої дії не поніс. Більше того, у сучасній історіографії висловлено думку, що така політика Красса мала позитивний вплив на подальший розвиток римської військової справи (Faszczka, 2018, p. 98). Отже, Красс був рішучим воєначальником, який не боявся брати на себе відповідальність за важкі рішення, що потенційно могли призвести до висунення проти нього судових позовів. Важливо також наголосити на тому, що Красс вважався одним з найбагатших людей свого часу, наживши «величезний маєток у період проскрипцій Сулли» (Петречко, 2009, с. 38). Саме фінанси Красса були тим ресурсом, який він міг запропонувати як важливий вклад у спільну справу. На думку Карла Кріста, Крассу не таланило в політиці, а тому союз із Цезарем та Помпеем був для нього єдиною можливістю для досягнення якогось впливу (Крист, 1997, с. 53). Зокрема, Красс розраховував на врахування фінансових інтересів публіканів у провінції Азія, які були його політичними союзниками. Як зазначає О. Петречко: «Податки у Римській державі були прямі (tributa) та непрямі (vectigalia). Прямі податки збиралися правителем провінції та його службовцями, для збору непрямих залучалися так звані "публікани" (publicani), переважно римські вершники» (Петречко, 2018, с. 249). Очевидно, Красс, власне, й розраховував на підтримку публіканів і вершників загалом, для чого йому було потрібно продемонструвати, що він підтримує їхні прагнення та захищає їхні інтереси. На важливий аспект проблеми звертає увагу Мацей Пієдонь, який зазначає, що для Красса як для людини, яка займалася фінансовими справами, важливою була також політична стабілізація (Piegoń, 2011, s. 142–143). На думку С. Утченко, на рішення Красса приєднатися до тріумвірату мала вплинути позиція вершників (Утченко, 1986, с. 172). Отже, щодо цього питання позиція С. Утченко збігається з позицією К. Кріста і видається достатньо обґрунтованою.

Прагнучи досягти намічених цілей, члени союзу трьох спробували заручитися підтримкою Марка Туллія Цицерона – видат-

ного політика того часу, який прославився як неперевершений оратор. Про це говорить сам Цицерон у датованому груднем 60 р. до н. е. листі до Тіта Помпонія Аттика. Зокрема, він повідомляє, що до нього приїжджав друг Цезаря Бальб, який запевнив що Цезар у всьому бажає покладатися на поради Цицерона й Помпея і докладатиме зусиль для зближення Красса з Помпеем (Cic. Att. 2.3.3). Далі Цицерон говорить, що, незважаючи на його тісний союз із Помпеем та потенційний союз із Цезарем, у нього все ж є сумніви щодо усього цього (Cic. Att. 2.3.4). Результатом цих сумнівів стало те, що Цицерон не підтримав союз трьох політичних діячів, попри участь у ньому Помпея, до якого великий оратор ставився дуже прихильно.

Усе ж і без підтримки Цицерона члени тріумвірату змогли досягти реалізації своїх задумів. Цезар отримав для себе бажану магістратуру – консулат і за підтримки Помпея і Красса та їх прихильників провів аграрний закон. Важливі рішення було прийнято в інтересах Помпея. Зокрема, у травні 59 р. до н. е. було прийнято закон, за яким було схвалено усі рішення Помпея, прийняті у 66–63 рр. щодо Сходу (Piegdóń, 2011, s. 147–148). Можна погодитися з припущенням С. Утченко, що на догоду Красса було проведено закон в інтересах публіканів, з яким вони свого часу безуспішно зверталися до сенату – відкупна сума для них була зменшена на третину (Утченко, 1986, с. 177). Спроби senatorів чинити опір цим діям через народних трибунів та Марка Кальпурнія Бібула, що був колегою Цезаря по консулату, не увінчалися успіхом.

Важливою проблемою є питання, хто ж з тріумвірів отримав найбільше вигоди від укладення цього союзу. Можна погодитися з висловленою в історіографії думкою про те, що становище Красса мало в чому змінилося, а найбільш зміцнілою фігурою у політичному плані на кінець 59 р. до н. е. потрібно вважати Цезаря (Утченко, 1986, с. 179). Справді, Цезар завдяки союзові з Помпеем і Крассом здобув широкі можливості подальшої політичної діяльності, переставши бути політиком другого плану (Piegdóń, 2011, s. 150). Потрібно наголосити на тому, що розклад сил серед тріумвірів не залишався незмінним. Після того, як Цезар у 59 р. до н. е. видав свою доньку заміж за Помпея, взаємини між ними стали більш тісними, натомість становище Красса в тріумвіраті ослабло.

Зовні це проявилось у тому, як зазначає Светоній, що під час будь-яких дебатів у сенаті, Цезар почав надавати слово спершу Помпею, а не Крассу, як це було до того (Suet. Jul. 21). Посаду консула на 58 р. до н. е. не зумів здобути Квінт Аррій, якого, ймовірно, підтримував Красс. Натомість консулами були обрані кандидатури, підтримувані Цезарем і Помпеєм (Piegdóń, 2011, s. 151). Генрі Сандерс має рацію, коли стверджує, що в таємному політичному союзі учасники мають різні цілі, і ця різниця неминуче зростає (Sanders, 1932, p. 59). Зазначені обставини підштовхнули для нього до пошуку політичних союзників за межами тріумвірату. Таким союзником для нього став народний трибун Клодій, який спершу ставився позитивно до тріумвірів, але згодом починає критикувати Цезаря і Помпея. На основі цього в історіографії робиться припущення, за Клодієм стояв Красс, який ще у 61 р. до н. е. за допомогою підкупу суддів допоміг Клодію уникнути суворого покарання і продовжити політичну кар'єру. Однак важко стверджувати з певністю, чи за акціями Клодія стояв Красс і чи залежав Клодій від Красса (Piegdóń, 2011, s. 159–161).

Після від'їзду навесні 58 р. до н. е. Цезаря у Галлію взаємини між Помпеєм і Крассом стали ще більш напруженими. Розв'язати ці суперечності була покликана зустріч між тріумвірами, яка відбулася у місті Лукка у 56 р. до н. е. Окрім Помпея, Красса і Цезаря, який перебував там з військом на зимових квартирах, туди прибули двісті сенаторів, прихильних до тріумвірів. Було домовлено, що Помпей і Красс будуть добиватися консулату за сприяння Цезаря, за яким, зі свого боку, будуть закріплені провінції на наступні п'ять років (Plut. Pomp. 51.4). Як зазначає Генрі Сандерс, ця важлива зустріч, на якій домовленості було поновлено, стала точкою, після якої навіть найнерозумніший римлянин змушений був визнати, хто керує Римом (Sanders, 1932, p. 58). Зрештою досягнуті домовленості були реалізовані – Помпей та Красс були обрані консулами на 55 р. до н. е., позаяк усі інші претенденти на цю магістратуру змушені були зняти свої кандидатури. Вступивши на посаду, нові консули виконали свої зобов'язання перед Цезарем та передбачили провінції і для себе: Крассові була надана Сирія і ведення війни проти парф'ян (Plut. Pomp. 52). Отже, Красс досягнув того, що хотів, зайняв належне місце у тріумвіраті, отримав найвищу посаду у державі і після

відбуття магістратури управління Сирією, що обіцяло, як йому здавалося, велике майбутнє: військові успіхи, нові багатства, пошесті та повагу римлян. Стримуючись перед сторонніми, серед своїх наближених Красс розмірковував не лише про Сирію та парфян, але й про бактрійців, індійців та море, що лежить за їхніми землями (Plut. Crass. 16.1–2). Цей момент став часом найвищого злету Красса як члена тріумвірату, а майбутній похід на Схід передчасно завершив не лише його кар'єру воєначальника та політичного діяча, але й призвів до його трагічної загибелі.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що політичне становище Красса з утворенням тріумвірату зміцнилося, однак його політичні дивіденди на перших порах були найбільш скромними у порівнянні з тим, що здобули Цезар та Помпей. Це призвело до загострення суперечностей між ним та іншими членами тріумвірату. Владнати розбіжності та відновити єдність вдалося на зустрічі тріумвірів у місті Лукка у 56 р. до н. е., після якої союз Цезаря, Помпея та Красса став очевидним для всіх. Красс отримав запевнення щодо підтримки усіх своїх бажань, і зумів реалізувати усе намічене, як і інші члени тріумвірату. Саме участь у союзі із Цезарем та Помпеем та їхня підтримка дали змогу Крассові досягнути другого консулату, отримати в управління провінцію Сирія та організувати похід проти парфянського царства. Проте омріяний ним похід на Схід закінчився повною катастрофою.

Перспективним напрямком подальшого дослідження проблеми може стати порівняння першого та другого тріумвірату: виникнення, правові підстави діяльності та історичне значення.

Джерела та література

- Коваль, А.** (2016). Перший тріумвірат: процес утворення та початковий етап діяльності. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 38, 166–179.
- Крист, К.** (1997). *Історія времен римских императоров от Августа до Константина* (Т. 1). Ростов-на-Дону: Феникс.
- Петречко, О.** (2009). *Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії*: монографія. Львів: вид. центр ЛНУ імені Івана Франка.

- Петречко, О.** (2018). Податкова політика римського уряду у добу принципату. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 42, 243–256. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.154123>.
- Утченко, С.** (1976). *Юлий Цезарь*. Москва: МЫСЛЬ.
- Утченко, С.** (1986). *Цицерон и его время*. Москва: МЫСЛЬ.
- Faszczka, M.** (2018). The Social Perception of the Spartacus Revolt and the Decimation of Crassus' Soldiers in 71 BC. In D. Słapek (Ed.), *Spartacus, History and Tradition* (pp. 85–98). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
- Mitchell, T.** (1973). Cicero, Pompey, and the rise of the First triumvirate. *Traditio*, 29, 1–26.
- Petrenchko, O.** (2013). Political Persecution – Sulla and the Second Triumvirate. In D. Słapek & I. Łuś (Eds.), *Lucius Cornelius Sulla, History and Tradition* (pp. 117–123). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
- Petrenchko, O.** (2018). The Funeral Ceremony and Disunity in the Army of Spartacus. In D. Słapek (Ed.), *Spartacus, History and Tradition* (pp. 75–84). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
- Piegdoń, M.** (2011). *Krassus: polityk niespełnionych ambicji*. Kraków: Historia Jagellonica.
- Sanders, H.** (1932). The So-Called First Triumvirate. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 10, 55–68. doi: 10.2307/4238563.
- Stanton, G., & Marshall, B.** (1975). The Coalition between Pompeius and Crassus 60–59 B.C. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 24 (2), 205–219.

References

- Koval, A.** (2016). Pershyi triumvirat: protses utvorennia ta pochatkovyi etap diialnosti [The First Triumvirate: the process of formation and the initial stage of activity]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 38, 166–179 [in Ukrainian].
- Krist, K.** (1997). *Istoriya vremen rimskikh imperatorov ot Avgusta do Konstantina* [The History of the Roman Emperors from Augustus to Constantine]. (Vol. 1). Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
- Petrenchko, O.** (2009). *Suspilno-politychnyi rozvytok Rymaskoi Imperii v I – na poch. III st. n. e.: vid «vidnovlenoi» Respubliki do senatskoi monarkhii* [Socio-political development of the Roman Empire in the first

century – at the beginning of the third century A.D.: from "restored" Republic to the Senate monarchy]. Lviv: vydavnychyi tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

- Petrenchko, O.** (2018). Podatkova Polityka Rymського Uriadu u Dobu Prynysypatu [The tax policy of the Roman government in the epoch of the Principate]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 42, 243–256. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.42.154123> [in Ukrainian].
- Utchenko, S.** (1976). *Yuliy Tsezar [Julius Caesar]*. Moskva: Mysl [in Russian].
- Utchenko, S.** (1986). *Tsitseron i ego vremya [Cicero and his time]*. Moskva: Mysl [in Russian].
- Faszczka, M.** (2018). The Social Perception of the Spartacus Revolt and the Decimation of Crassus' Soldiers in 71 BC. In D. Słapek (Ed.), *Spartacus, History and Tradition* (pp. 85–98). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
- Mitchell, T.** (1973). Cicero, Pompey, and the rise of the First triumvirate. *Traditio*, 29, 1–26.
- Petrenchko, O.** (2013). Political Persecution – Sulla and the Second Triumvirate. In D. Słapek & I. Łuc (Eds.), *Lucius Cornelius Sulla, History and Tradition* (pp. 117–126). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
- Petrenchko, O.** (2018). The Funeral Ceremony and Disunity in the Army of Spartacus. In D. Słapek (Ed.), *Spartacus, History and Tradition* (pp. 75–84). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
- Piegdoń, M.** (2011). *Krassus: polityk niespełnionych ambicji [Crassus: a politician with unfulfilled ambitions]*. Kraków: Historia Jagellonica [in Polish].
- Sanders, H.** (1932). The So-Called First Triumvirate. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 10, 55–68. doi: 10.2307/4238563.
- Stanton, G., & Marshall, B.** (1975). The Coalition between Pompeius and Crassus 60–59 B.C. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 24 (2), 205–219.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2020 р.